

"خوزیان" پزشکی از جندی شاپور

فرزانه غفاری^{الف*}، محسن ناصر^ب

^{الف} گروه تاریخ و متون پزشکی، دانشکده طب سنتی و عصر اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی (ره)، تهران، ایران
^ب گروه فارماکولوژی و گروه طب سنتی ایران، دانشکده پزشکی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

چکیده

با مطالعه برخی کتاب‌های طب قدیم همچون «الحاوی» رازی، «القانون» ابن سینا، «الجامع» ابن بیطار و «الصیدنه» بیرونی بارها با واژه‌های «خوز» و «خوزی» در عبارت‌های مختلف و با ساختارهای گوناگون روبرو می‌شویم. عبارت‌هایی مانند «قال الخوزی»، «قال الخوز»، «قالت الخوز»، «قال الخوز قاطبة»، «اجتمعت الخوز علی» و ... دلالت بر فرد یا گروه و یا مکتبی خاص می‌کند که دیدگاه‌های خاصی در زمینه طب و داروسازی ارایه نموده است.

از شواهد بدست آمده، چنین به نظر می‌رسد که خوزیان پزشکی از جندی شاپور بوده‌اند که همگام با دیگر جندی شاپوریان از دیرباز به فعالیت‌های علمی و تحقیقاتی در زمینه طب و داروسازی مشغول بوده و مکتب طبّی مستقلی داشته‌اند. آن‌ها اقدام به ارایه دیدگاه‌های جمعی و یا انفرادی در کتاب‌های پزشکی خود می‌نمودند. نام برخی از کتاب‌های ایشان با عناوین «کناش الخوز»، «جامع الخوز» و «شوسماهی للخوز» در کتاب‌های پزشکی کهن آمده است.

در این تحقیق بر آنیم که با تکیه بر مستندات به دست آمده به معرفی خوزیان و جایگاه ارزشمند ایشان در عرصه پزشکی، در جندی شاپور بپردازیم.

واژگان کلیدی: جندی شاپور، خوزیان، خوز و خوزی

مقدمه

فعالیت‌های علمی و تحقیقاتی در زمینه طب و داروسازی مشغول بوده و بر مستندات تجربی و تاریخی پزشکی ایران تکیه داشته‌اند.

آنچه مسلم می‌باشد، این است که مرکز آموزشی و بیمارستانی جندی شاپور آنچنان بلندآوازه بود که دانش پژوهان بسیاری را از سرزمین‌های دیگر به سوی خود جذب می‌کرد و روز به روز بر تعداد دانشمندان به خصوص در عرصه پزشکی در آنجا افزوده می‌شد، درخشش ایرانیان از جمله خوزیان در این مرکز بزرگ علمی - تحقیقاتی کاملاً مشهود بوده است. به گفته‌ی قفطی کار جندی شاپوریان در دانش

با مطالعه برخی کتاب‌های طب قدیم همچون «الحاوی» رازی، «القانون» ابن سینا، «الجامع» ابن بیطار و «الصیدنه» بیرونی، بارها با برخی دیدگاه‌ها و نظرات پزشکی روبرو می‌شویم که با عبارت‌هایی همچون «قالت الخوز^۱»، «قال الخوزی^۲»، «الخوزی^۳»، «قالت الخوز قاطبة^۴»، «اجتمعت الخوز علی^۵»، «يقول الخوز^۶» و ... که دلالت بر فرد یا گروه و یا مکتبی خاص می‌کند، آمده‌اند. طبق شواهد به دست آمده چنین به نظر می‌رسد که خوزیان گروهی از دانشمندان جندی شاپوری بوده‌اند که مکتب طبّی مستقلی داشته‌اند. آن‌ها از دیرباز به

این‌ها زبان دیگری به نام خوزی است که نه عبرانی است نه سریانی و نه فارسی (۵).

چنانکه دانشمندان خوزی نیز لهجه‌ی خوزی داشته‌اند؛ به عنوان مثال سهل کوسج (زنده در سده‌ی دوم هجری) پدر شاپور سهل از پزشکان برجسته‌ی اهوازی در جندی‌شاپور، لهجه‌ی خوزی داشته و ابن ابی اصیبعه در شرح حال او به آن اشاره کرده است: «وکانت فی لسانه لهجة خوزية» (۶). ترجمه: وی لهجه‌ای خوزی داشته است.

درباره‌ی دبیره و زبان خوزی و دیرینگی آن در بخش «پیش گفتاری بر آموزش دبیره‌های میخی پارسی باستان و خوزی هخامنشی» نیز چنین آمده است:

بسیار هویدا و روشن است که داریوش تنها دبیره‌ی میخی پارسی را ویرایش کرده و آراسته است، همچون همان کاری که درباره‌ی دبیره‌ی خوزی (ایلامی، هلمنتی‌ای) و بابیروشی (بابلی) به انجام رسانده است. دبیره‌ی خوزی در گذر زمان ساده‌تر و شاید هم زیباتر شده است؛ ولی در نوشته‌های هر دوره، گاه یک نشان و نویسه به چند ریخت نگاهشته می‌شده است. این در حالی است که در زمان هخامنشیان پس از واپسین ویرایش‌ها به گونه‌ای یکسان و یکنواخت در آمد و این ناهمگونی از میان رفت و از آن پس همه‌ی نویسه‌های خوزی یکسان نگاهشته شد... در کنار زبان و دبیره‌ی پارسی، دومین نگارش سنگ نوشته‌های هخامنشی با دبیره و زبان خوزی انجام یافته است، همان زبان بومی نواحی باختری و نیمروز باختری ایران زمین که تا چند سده پس از دوره‌ی اسلامی نیز زنده بوده و در این سرزمین به آن سخن می‌گفته‌اند (۷).

پیرنیا در این رابطه می‌نویسد:

کتیبه‌های باقیمانده در مقابر شاهان هخامنشی از جمله کتیبه‌ی موجود در مقبره‌ی داریوش اول، به سه زبان: پارسی قدیم، عیلامی، و آسوری (بابلی) می‌باشد، که زبان عیلامی همان زبان خوزی در خوزستان (عیلام قدیم) است (۸).

دانشگاه جندی شاپور:

شهر جندی‌شاپور که در قدیم به آن نیلاط می‌گفته‌اند. شهری فراخ نعمت و پربرکت بوده است (۹). مقدسی چنین می‌گوید:

پزشکی همچنان رو به ترقی نهاد و بر اساس طبیعت سرزمین خود چنان به درمان بیماران پرداختند که در دانش‌ها نمایان شدند و گروهی از ایشان در شیوه‌های درمانی بر یونانیان و هندیان برتری یافتند (۱).

در این تحقیق بر آنیم که به معرفی خوزیان و برخی دیدگاه‌های آنان با تکیه بر شواهد به دست آمده بپردازیم.

اینک برای روشن شدن جایگاه «خوزیان» در جندی‌شاپور و آشنا شدن با دو واژه‌ی «خوز و خوزی» اشاره‌ای مختصر به وضعیت تاریخی و جغرافیایی خوز، زبان و دبیره‌ی خوز، جندی‌شاپور و اساتید آن می‌شود:

تاریخ و جغرافیای خوز:

خوزستان یا سرزمین اهالی خوز، واقع در جنوب غربی ایران در دوران هخامنشیان از جغرافیای وسیعی برخوردار بوده است و بخش‌های شمال و شمال شرقی آن، سرزمین‌های با صفا و کوهستان‌ها و جنگل‌های فراوان در برداشته و بخش‌های جنوبی و نواحی دیگر آن دارای آب و هوای گرم و مرطوب و دشت‌های حاصلخیز و جلگه‌ای سرسبز و پر آب بوده است. خوزستان از دیرباز مهد تمدن و فرهنگ بوده و قابلیت‌های سرشاری در این زمینه داشته که تاریخ، گواه صادقی بر این ادعا است (۲).

اصطخری شهرهای خوزستان را اینگونه ذکر می‌کند:

یکی از ولایات خوزستان اهواز است که همان نام هرمز شهر است و آن ولایت بزرگی است که دیگر ولایات به آن منسوب می‌شود و دیگری عسکر مکرّم و تستر و جندی‌شاپور و سوس و رامهرمز و سوق (۳).

یاقوت حموی درباره‌ی خوز چنین می‌گوید:

نام سرزمین خوزستان است که به آن «خوز» اطلاق می‌شود و به اهالی آن سرزمین نیز «خوز» گفته می‌شود که به هنگام نسبت دادن کسی به آنجا «خوزی» نامیده می‌شود (۴).

درباره‌ی زبان و گویش خوزیان نیز باید اذعان نمود که ایشان به زبان و لهجه‌ی خوزی سخن می‌گفته‌اند. ابن‌حوقل چنین آورده است:

زبان عامه‌ی مردم خوزستان فارسی و عربی است و جز

از طب يونانى و هندی برتر می دانسته‌اند. چنان که پیش از این هم اشاره شد قفطی در این رابطه چنین می گوید:

بدان که اهل جندی شاپور همیشه اطبا و در میان ایشان حذاق می بوده‌اند و از زمان اکاسره اهل آنجا به این صنعت مشهور بوده‌اند... و همواره کار طبابت، در آنجا روز به روز تضعف و تزیاد گرفت، تا اکثر آنجا در صنعت فایق و سرآمد گشتند، به حدی که جماعتی، طریقه‌ی ایشان را بر طریقه‌ی یونانیان و هندیان ترجیح دادند و دستورها و قانون‌ها ابداع نمودند و کتاب‌ها جمع کردند.

از این رو دانش پژوهانی جهت شرکت در نشست‌های علمی به این مرکز علمی روی می آوردند. چنانکه به برخی از این مناظرات علمی در تاریخ اشاره شده است، به عنوان مثال قفطی ذکر می نماید که در سال بیستم پادشاهی انوشیروان، به فرمان وی، اطبای جندی شاپور گرد هم آمدند و به بحث و تبادل نظر و مناظره‌ی علمی پرداختند که ظاهراً به صورت مکتوب در آمده بود و قفطی از آن چنین یاد کرده است: «و سخن هرکس را ثبت و ضبط نمودند» و در ادامه آورده است که با اندکی تأمل در مسایل و ابداعات جندی شاپوریان می توان به فضل و غزارت علم ایشان استدلال نمود (۱).

۲) سفر دانشمندان به سرزمین‌های دیگر

یکی از اقدامات برجسته‌ی شاهان ایرانی به خصوص در دوره‌ی ساسانی، فرستادن دانشمندان به مناطق دیگر جهت بدست آوردن اطلاعات و علوم جدید و یا بازگرداندن آثار علمی از دست رفته‌ی ایرانیان بود.

یکی از قدم‌های برجسته‌ی دیگر در توسعه‌ی دانش پزشکی در این دوره، سفر برزویه که عهده‌دار ریاست هیأتی از پزشکان ایرانی به هندوستان بود، می باشد. برزویه‌ی درستبد با جمعی از پزشکان ایرانی بدین منظور به هندوستان مسافرت کردند تا کتاب‌های طبّی هندی را با خود به ایران آورده و آن‌ها را نیز مورد استفاده قرار دهند. می توان گفت که این مسافرت برای آموزشگاه و بیمارستان جندی شاپور آثار نیکی داشته و بر اهمیت و سرمایه‌ی علمی آن بسیار افزوده

جندی شاپور حوزه‌ای است که شاپور آن را آباد کرده بنام خویش بست. در مرز کوهستان و دلگشا می باشد. گویند پایتخت شاهان بوده و در آن شکر بسیار می پزند (۹).

ابوحنیفه دینوری درباره‌ی تأسیس جندی شاپور می گوید: چون شاپور پسر اردشیر به خاک روم لشکر کشید، کشورهای قالدقیه و قبدوقیه را بگشاد و در خاک روم پیش رفت، سپس به عراق بازگشت و به خوزستان رفت تا جایی را برای ساختن شهری برگزیند و رومیانی را که همراه آورده بود در آنجا نشیمن دهد. پس شهر جندی شاپور را پی افکند (۱۰). محمدی نیز در این باره چنین آورده است:

جندی شاپور شهرت خود را به واسطه‌ی فرهنگستان و بیمارستانی که در آن به وجود آمده بود و در طی چندین قرن از بزرگ‌ترین مراکز علمی شرق به شمار می رفت بدست آورد. بطور تحقیق نمی توان گفت که این شهر از چه زمانی این مقام علمی را احراز نموده است؛ ولی مسلم است که مقدمات این امر پیش از دوره‌ی انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م) فراهم شده بود و در دوره‌ی انوشیروان اهمیت آن روزافزون و توسعه‌ی آن چند برابر گردید (۱۱).

دانشگاه جندی شاپور نیز که روزگاری مرکز برخورد اندیشه‌های نام آور ترین و بلند آوازه ترین مردان دانش و مرکز تجمع دانشمندان و بزرگترین مکتب پرورش حکمای قبل و بعد از اسلام بود، توسط شاپورین اردشیر (۲۷۱-۲۴۱ م) در شهر جندی شاپور بنا شد و توسط شاپور دوم «ذوالاکتاف» (۳۸۲-۳۱۰ م) مرمت و بازسازی شد و در زمان انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م) تکمیل و توسعه یافت (۱۲).

این دانشگاه دارای برخی ویژگی‌های خاص علمی و فرهنگی بود؛ چنان که اساتید آن نیز از خصوصیات علمی، اخلاقی و رفتاری ارزشمندی برخوردار بودند. اینک به گوشه‌ای از آن به اختصار پرداخته می شود:

۱) اخذ بهترین شیوه‌های پزشکی و توسعه و ترویج آن

جندی شاپوریان محاسن شیوه‌های پزشکی ملت‌های مختلف را اخذ کرده و با مباحثه و تحقیق مطالب جدیدی به دانش پزشکی افزودند به طوری که عده‌ای طب جندی شاپور را

است (۱۱).

کنون من به دستوری شهریار

بیمایم این راه دشوار خوار

بسی دانشی رهنمای آورم

مگر کاین شگفتی به جای آورم (۱۳)

منظور برگشت علوم ایران از یونان و یا به عنوان معاوضه به
مثال بوده است (۱۵).

محمدی در رابطه با زبان علمی جندی شاپور پس از
انوشیروان اینچنین می نویسد:

از دوران انوشیروان به بعد سعی می شد تا کتاب‌ها را به
زبان پهلوی نوشته و در اختیار پژوهندگان قرار دهند. پس دور
از حقیقت خواهد بود، اگر ما تصور نماییم در عصر انوشیروان
عصری که برای تحصیل کتاب‌های خارجی نمایندگانی به
کشورهای دور دست فرستاده می شدند و با تحمل صد گونه
رنج و مشقت، نسخه‌هایی از آن‌ها را بدست می آورده و به زبان
پهلوی ترجمه می نموده‌اند، در یک آموزشگاه مهم ایرانی مانند
جندی شاپور کتاب‌های طبی و زبان رسمی آنجا، غیر از زبان
رسمی ایران باشد. وجود اطباء سریانی یا یونانی هم در این
آموزشگاه دلیل آن نتواند بود که زبان آنجا یونانی یا سریانی
باشد؛ چنانکه در تاریخ آمده است، اورانیوس در دربار شاپور
دوم و پولوس پارسی و بسیاری از مسیحیان دیگر در دربار
خسرو انوشیروان از سریانیان بودند و مع ذلک آثار ایشان به
پهلوی بود؛ بلکه پولوس پارسی خود مترجم آثار یونانی به
پهلوی گردید.

البته در مورد رسمیت زبان پارسی در جندی شاپور در
دوره‌ی پس از اسلام، شواهد متقنی وجود دارد، از جمله
قفطی اشاره دارد که وقتی جورجیس، رئیس بیمارستان
جندی شاپور، برای معالجه‌ی منصور، خلیفه‌ی عباسی به بغداد
احضار شد و به حضور خلیفه رسید (۱۴۸ ه.ق) او را با زبان
پارسی و عربی ثنا گفت و منصور از حسن منطوق و منظر او در
شگفت شد (۱).

همچنین وقتی بُختیشوع پسر جورجیس به خدمت هارون
الرشید رسید (۱۷۱ ه.ق) با زبان عربی و پارسی با او سخن
گفت (۱۶).

ماسویه (زنده در سده‌ی دوم هجری) نیز که حدود ۳۰ سال
در بیمارستان جندی شاپور خدمت می نمود فقط پارسی
می دانست و این از نظر خلیفه یک ضعف به شمار می رفت؛
ولی چون در درمان وارد بود و تجربه‌های پزشکی فراوان
داشت در دربار جایگاهی مشابه جایگاه جبرئیل به او داده شد:

ابن ندیم درباره‌ی سعی و تلاش ایرانیان برای بازگرداندن
میراث علمی به یغما رفته‌ی خود از طریق سفر به سرزمین‌های
دور همچون هند، چین و روم و اهتمام آنان به بازگرداندن
دوباره‌ی آن‌ها به زبان فارسی، چنین می گوید:

تا آنکه اردشیر بن بابک از خاندان ساسان به پادشاهی
رسید و آن پراکندگی‌ها و جدایی‌ها را مبدل به اتحاد و یگانگی
نمود، دشمنان را سرکوب کرده و بر شهرها استیلا یافت و
مردم را به دور خود جمع کرد و آن تعصب و دسته‌بندی‌ها را
از میان ایشان برداشت، و همینکه زمام کلیه‌ی امور را بدست
گرفت، مردمانی را به هند و چین و روم فرستاد تا از تمام
کتاب‌هایی که نزدشان بود، نسخه‌برداری نمایند و به جستجوی
مقدار کمی هم که در عراق بود، برآمده و همه‌ی آن‌ها را
جمع‌آوری کرده و از آن پراکندگی در آورده و اختلاف و
تباینی که در آن‌ها پیدا شده بود برطرف نمود و پسرش شاپور
نیز پس از وی، همین رویه را دنبال کرد تا آنکه تمام کتاب‌ها
به پارسی درآمد و پس از او، کسری انوشیروان نیز برای علاقه
و محبتی که به علم و دانش داشت به جمع و تألیف آن
کتاب‌ها پرداخت و به آن عمل می نمود (۱۴).

چنانکه در تاریخ آمده است اسکندر مقدونی با دستیابی به
شهر استخر و ویرانی آن و سوزاندن کتاب‌ها و نیز انتقال برخی
از آن‌ها به سرزمین خود و استنساخ آن‌ها به زبان قبطی و یونانی
و نابودی کتاب‌های ایرانی پس از این مرحله موجب شد که
ثروت عظیم ایرانیان پس از انتقال آن به سرزمین‌های غربی رو
به کم رنگ شدن برود (۱۲) و این اقتباس و استنساخ بنا به
تصریح ابن ندیم بیشتر در نجوم و طب ایرانی بوده است (۱۴).

جرجی زیدان مورخ معروف مسیحی عرب نیز در این باره
چنین می گوید:

نقل کتب علمی یونان به زبان پهلوی به دستور شاپور، به

(۶) «و کان أعجمی اللسان و لکنه کان بصیراً بالعلاج کثیر التجارب فصیره نظیراً لجبرئیل» ترجمه: او پارسی زبان بود ولی در امر درمان، بصیرت و تجربه‌ی فراوانی داشت که او را در جایگاهی نظیر جایگاه جبرئیل قرار داد.

۳) تسامح دینی و اخلاق پزشکی در دانشگاه جندی‌شاپور

نکته‌ی مهم دیگر اینکه در آموزشگاه جندی‌شاپور مباحثات و مجادلات دینی و کلامی راه نداشت و این مؤسسه، فقط راه علمی خود را می‌پیموده است. به عنوان مثال در نیمه‌ی اول قرن پنجم میلادی واقعه‌ای اتفاق افتاد که اعتبار و اهمیت علمی جندی‌شاپور را افزایش داد و آن مهاجرت عده‌ای از مسیحیان نسطوری از آسیای صغیر به جندی‌شاپور بود که در این شهر اقامت گزیدند و چون در بین ایشان دانشمندان و پزشکان هم بودند که با خود کتاب‌های چندی در طب و فلسفه آورده و به تدریس آن‌ها پرداختند، از این‌رو رونق مدرسه‌ی جندی‌شاپور روزافزون گردید. از طرفی پناهنده شدن برخی دانشمندان مشهور یونانی نیز به اعتلای بیشتر دانشگاه جندی‌شاپور کمک نمود. بدین ترتیب که ژوستینیس امپراتور مستبد روم در سال ۵۲۹ میلادی فرمان بسته شدن دبستان‌های آتن و اسکندریه و رها را صادر نمود. هفت نفر از بزرگان مدرسه‌ی آتن که شیوه‌ی نوافلاطونی داشتند به تیسفون پناهنده شدند و از طرف انوشیروان به گرمی پذیرفته شدند (۱۷).

گذشته از این در جندی‌شاپور طبای هندی نیز بوده‌اند که طب هندی تدریس می‌کردند و کتاب‌های هندی توسط ایشان ترجمه می‌گردید (۱۴). در واقع در این آموزشگاه، هم از مسیحیان یونانی و سریانی بودند و هم از زرتشتیان ایرانی و دانشمندان هندی و احتمالاً پیروان دیگر ادیان، لیکن نه از تأثیر کلیسا در آنجا خبری بود و نه از نفوذ موبدان نشانه‌ای در آن یافت می‌شد و نه از تبلیغ ادیان دیگر اثری مشاهده می‌گردید، بلکه در آنجا مطالعات و فعالیت‌های علمی و پژوهشی که آمیخته‌ای از تجارب علمی و عملی همه‌ی آن‌ها بوده وجود داشته است؛ چنانکه برخی پزشکان عرب نیز از جمله حارث بن کلدۀ ثقفی، نصرین حارث، ابن اثال مسیحی و ابن ابی‌رمثه تمیمی را می‌بینیم که برخی در عصر جاهلیت و برخی در دوره‌ی

اسلامی به جندی‌شاپور آمده و در آنجا پزشکی آموخته‌اند (۱۸). چنان که اشاره شد، آموزشگاه جندی‌شاپور هر چند در ایران قرار داشت و از هر جهت یک مؤسسه‌ی ایرانی به شمار می‌رفت، لیکن اختصاص به پزشکان ایران و طب ایرانی نداشت؛ بلکه پزشکان و دانشمندان دیگر نیز در آنجا حضور داشتند و آثار علمی ایشان در آنجا تدریس می‌شد و مورد استفاده قرار می‌گرفت.

یکی از نکات قابل توجه در دوره‌ی حیات جندی‌شاپور اهمیت دادن اساتید و پزشکان به اخلاق پزشکی بوده است به عنوان مثال گوشه‌ای از سخنان ارزشمند و اخلاق مدار برزویه طبیب «پزشک انوشیروان» در ذیل ارایه می‌گردد:

پوشیده نماند که علم طب به نزدیک همه‌ی خردمندان و در همه‌ی دنیا ستوده است و در کتب طب آورده‌اند که فاضل‌ترین اطبا آن است که بر علاج از جهت ثواب آخرت مواظبت نمایند که به ملازمت آن سیرت نصیب دنیا هر چه کامل‌تر بیابد و رستگاری عقبی مدخر گردد، چنانکه غرض کشاورز در پراکندن تخم دانه باشد که قوت او است اما گاه که علف ستور است به تبع حاصل آید. در جمله بر این کار اقبال تمام کردم و هر جا بیماری نشان یافتم که در وی امید صحت بود معالجه‌ی او بر وجه حسبت کردم و چون چندی بگذشت و طایفه‌ای از امثال خود را در مال و جاه بر خویشتن سابق دیدم، نفس بدان مایل گشت و تمنی مراتب این جهانی بر خاطر گذشتن گرفت و نزدیک آمد که پای از جای برود با خود گفتم ای نفس میان منافع و مضار خویش فرق نمی‌توانی کردن و اگر در عاقبت کارها و هجرت سوی گور فکرتی شافی واجب داری حرص و شره این عالم فانی بر تو به سر آید و قوی‌تر سببی ترک دنیا را مشارکت مستی دون عاجز است که بدان مغرور گشته‌اند. از این اندیشه‌ی ناصواب درگذر و همت بر اکتساب ثواب آخرت مقصور گردان که راه مخوفست و رفیقان ناموافق و رحلت نزدیک و هنگام حرکت نامعلوم ... (۱۹).

مورد دیگر بیانات اخلاقی «دهشتک» رئیس بیمارستان جندی‌شاپور به هنگامی است که جبرئیل پزشک خاص هارون الرشید (۱۹۳-۱۷۰هـ.ق) متعاقب امر خلیفه او را به بغداد

بختیشوع بن جورجیس

پیوسته در بیمارستان جندی شاپور به مدیریت و طبابت اشتغال داشت. از کتاب‌های اوست: «کناش مختصر» و «کتاب التذکره» که برای پسرش جبرئیل نوشت (۶).

جبرئیل بن بختیشوع

در سال ۱۷۵ هـ.ق. جعفر برمکی بیمار گردید و هارون الرشید، بختیشوع را مسؤول درمان او نمود ولی بختیشوع این مهم را به پسرش جبرئیل واگذار نمود و به جعفر برمکی گفت: «ابن جبرئیل مهر منی و لیس فی الأطباء من یشاکله» ترجمه: پسر من جبرئیل از من ماهرتر است و هیچ یک از اطبا به پای او نمی‌رسند (۶) و جبرئیل به خوبی از درمان او برآمد. از آثار اوست: ۱- «رسالة إلى المأمون فی المطعم والمشرب»، ۲- «کتاب المدخل إلى صناعة المنطق»، ۳- «کتاب فی الباه»، ۴- «رسالة مختصرة فی الطب»، ۵- «کناش جبرئیل»، ۶- «کتاب فی صنعة البخور» که برای عبدا. مأمون تألیف نمود (۶).

صهاربخت

ابویزید صهاربخت بن ماسرجیس که پدر وی ظاهراً همان ماسرجویه کهنتر است، به احتمال در نیمه‌ی دوّم قرن ۲ هجری و نیمه‌ی اوّل قرن ۳ می‌زیسته است. صهاربخت، الکناش جورجس را تفسیر و تکمیل نمود و تفسیر را به فرزندش عیسی اهدا نمود. از آثار او «شرح الکناش» است که نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌ی آستان قدس به شماره‌ی ۵۱۱۱ موجود می‌باشد (۲۰).

شاپور بن سهل

شاپور دایماً در بیمارستان جندی شاپور مشغول معالجه‌ی بیماران بود. وی مردی دانشمند و عالم به خواص داروهای مفرده و ترکیب آن‌ها بود. وی در سال ۲۴۷ هجری به خدمت متوکل، خلیفه‌ی عباسی در آمد و به خلفای بعد از او هم خدمت کرد و در سال ۲۵۵ هجری وفات نمود. آثار او عبارتند از:

(۱) کتاب «الأقربادین کبیر» که در ۱۷ باب تدوین شده است و در بیمارستان به آن عمل می‌کردند تا آنکه قراپادین

احضار می‌کند و از او می‌خواهد ریاست بیمارستان بزرگ بغداد که مزایای فوق العاده و اسم و رسم فراوان دارد، بپذیرد، دهشتک شجاعانه از این کار امتناع می‌نماید و می‌گوید:

من حقوقی از دستگاه نمی‌گیرم و دولت هم برای بیمارستان گندی شاپور مساعدت‌های جاری و همیشگی ندارد. من و برادرزاده‌ام میخائیل بیمارستان گندی شاپور را برای خاطر خدا اداره می‌کنیم (۱۶).

۴) اساتید جندی شاپور و تألیف‌ها و ترجمه‌های چشمگیر ایشان

تعداد اساتید و فارغ التحصیلان این دانشگاه بسیار زیاد بود، چنانکه تألیف‌ها و ترجمه‌های ایشان نیز بسیار بود. تعداد چشمگیر اساتید و حجم شگفت‌آور تألیف‌ها و توانمندی و مهارت پزشکان و اساتید و ساخت انواع داروها و توسعه‌ی گیاه‌شناسی حاکی از عظمت این دانشگاه و نیز دیرینگی آموزه‌های طبی پارسی می‌نماید (۱۷).

برخی از اساتید و دانشمندان معروف جندی شاپور عبارتند از: جورجیس، بختیشوع بن جورجیس، عیسی بن شهلافا، ماسرجیس، عیسی بن ماسرجیس، صهاربخت، عیسی بن صهاربخت، ابراهیم، سرجس، سهل کوسج، شاپور بن سهل، یوحنا بن بختیشوع، بختیشوع بن یوحنا، ابن ماسویه، بختیشوع بن جبرئیل، دهشتک، شیر شوع بن قطرب، جبرئیل بن عبدالله، یوسف الناقل و ... که اینک جهت آشنایی بیشتر با این مکان عظیم علمی - تحقیقاتی به معرفی برخی از این اساتید و پاره‌ای از تألیف‌های ایشان اشاره می‌شود:

جورجیس

وی در صنعت طب اطلاعات کافی داشت و در انواع معالجات و مداوات خبره و آگاه و در جندی شاپور سرآمد بود. جورجیس به دربار منصور خلیفه‌ی عباسی (۱۵۸-۱۳۶ هـ.ق) دعوت و طیب او شد. به سبب مهارت فوق العاده‌اش نزد منصور مقامی ممتاز و منزلتی رفیع داشت. وی کتاب‌های زیادی به درخواست منصور، از یونانی به عربی ترجمه کرد. کتاب «کناش جورجیس» از آثار اوست و حنین بن اسحاق آن را از سریانی به عربی ترجمه کرد (۱۶).

ابن تلميذ در قرن ششم هجری تألیف گردید. از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه‌ی ملک شماره‌ی ۴۲۳۴ موجود است.

۲- کتاب «قوی الأظعمة و مضارها و منافعها» در کتابخانه‌ی حلب، ۳- کتاب «الرد علی حنین فی کتابه فی الفرق بین الغذاء و الدواء المسهل»، ۴- کتاب «القول فی النوم و اليقظة»، ۵- کتاب «أبدال الأدوية»، ۶- کتاب «صنعة الأدوية المركبة» ۷- کتاب «الأشربة و منافعها و مضارها» (۲۰).

ابن ماسویه

ابوزکریا یوحنا یحیی بن ماسویه خوزی (۲۴۳-۱۷۲ ق) از شاگردان برجسته‌ی جبرائیل و رئیس شاگردان او بود و در روزگار مأمون لقب طبیب المملکة یا طبیب الملک یافت و پزشک برجسته‌ای چون ابن ربین طبری او را ستود. ابن ماسویه آثار گران‌بهای هم‌چون «دغل العین» از خود برجای نهاده است که اولین اثر وی و نیز متن درسی دانشجویان بوده است و چشم پزشکان برای دریافت گواهینامه‌ی رسمی می‌بایست آن را در یاد می‌داشتند و امتحان می‌دادند. نویبورگر بر اساس مطالبی که رازی آورده، نتیجه گرفته است که یوحنا در داروشناسی نیز اطلاعاتی داشته است. یکی از کهن‌ترین منابعی که در زمان ابن ماسویه تدوین شده است و نویسنده در تألیف آن از نظرات ابن ماسویه بهره برده، کتاب فردوس الحکمة ابن ربین طبری است. هم‌چنین موفق الدین هروی در کتاب الأبنیة عن حقائق الأدوية، ابوریحان بیرونی در الصيدنه، ابن بطلان در تقویم الصحة و ابن بیطار در جامع المفردات بسیار از او نقل کرده‌اند. مشهورترین شاگرد او حنین ابن اسحاق است که چندی نزد ماسویه پزشکی خواند و چون استاد او را از خود راند حنین به جلد به تحصیل علم همت گماشت و چنان پرآوازه شد که ابن ماسویه، خود، او را بسیار ارج می‌نهاد. ابن ماسویه با تعداد کثیری از دانشمدان و وزیران دوستی داشت و کندی، فیلسوف مشهور رساله‌ای در «نفس» برای او نوشت. حدود ۵۰ اثر از ابن ماسویه یاد شده و یا به او منسوب گردیده است. ظاهراً شماری از آن‌ها به نام‌ها و عناوین مختلفی شهرت یافته بودند که بعدها هریک را اثر مستقلی پنداشته‌اند. از این رو تا همه‌ی نسخه‌های موجود از آثار او که در

کتابخانه‌های جهان موجود است، بررسی و مقایسه نشود، فهرست دقیق و کاملی از آثار ابن ماسویه نمی‌توان تهیه کرد. برخی از آثار چاپی ابن ماسویه عبارتند از:

- ۱- کتاب «الأزمة» یا «الأزمة و الأمکنة»، ۲- کتاب «جواهر الطیب المفردة باسمائها و صفاتها و معادنها»، ۳- کتاب «الجواهر و صفاتها و فی أى بلد هی و صفة الغواصین و التجار»، ۴- کتاب «الحمیات»، ۵- کتاب «دغل العین»، ۶- کتاب «الکناش المشجره یا المشجر»، ۷- کتاب «ماء العشیر»، ۸- کتاب «النوادر الطیبة» یا «الفصول الحکمیة و النوادر الطیبة» یا «الفصول» و برخی از آثار خطی ابن ماسویه عبارتند از:
- ۱- کتاب «الأدویة المسهلة» که ظاهراً همان «اصلاح الأدویة المسهلة» یا «فی ترکیب الادیة المسهلة» است، ۲- کتاب «البستان و قاعدة الحکمة و شمس الاداب»، ۳- کتاب «ترکیب طبقات العین و عللها و أدویتها»، ۴- کتاب «التشریح»، ۵- کتاب «الجذام»، ۶- کتاب «الجنین»، ۷- کتاب «الهیوان»، ۸- کتاب «خواص الأغذیة و البقول و الفواکه»، ۹- کتاب «دفع ضرر الأغذیة»، ۱۰- کتاب «السموم و علاجه‌ها»، ۱۱- «علاج النساء اللواتی لا یحبطن»، ۱۲- «فی الصداع و علله و اوجاعه و ادویته» یا «علاج الصداع»، ۱۳- کتاب «مالیخولیا و اسبابها و علاماتها و علاجه‌ها»، ۱۴- کتاب «المرة السوداء»، ۱۵- کتاب «معرفة محنة الکحالیین»، ۱۶- کتاب «المنجح فی الصفات و العلاجات» (۲۱).

بختیشوع بن جبرئیل

طبیعی است در کمال حذاقت و از خاندان طبابت. پس از مرگ پدرش پزشک مخصوص مأمون شد. در زمان خلافت واثق، محمد بن عبد الملک زیات و ابن ابی داود بر بختیشوع به علت اعتبار تمام و نام بلند و اشتها به دانشمندی و سماحت، حسد بردند و با او دشمنی ورزیدند و پیوسته واثق را بر وی می‌شورانیدند، تا اینکه در سال ۲۳۰ هجری حکم بر اخراج او به جندی‌شاپور نمود و همه‌ی اموال او باز گرفت و بار دیگر در دوره‌ی متوکل به بحرین تبعید گردید و در سال ۲۵۶ فوت شد. از آثار اوست ۱- «کتاب فی الحجامة علی طریق المسألة و الجواب»، ۲- «رسالة التي عملها الی المأمون فی تدبیر البدن

مسلمانان در سال ۶۳۸ م و گرایش گسترده‌ی ایرانیان به دین مبین اسلام و مهاجرت چشمگیر دانشمندان به سرزمین اسلام و توجه خلفای عباسی به این دانشگاه و درخواست حکومت و استقبال جندی‌شاپوریان برای ساخت بیمارستانی بزرگ در پایتخت اسلام و انتقال تجربیات جندی‌شاپور به بغداد، آرام آرام جندی‌شاپور رو به افول رفت. اگر چه دلایل دیگری از جمله جنبش‌های سیاسی و هرج و مرج ناشی از جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها و دیگر عوامل نیز به این امر کمک نمود. در هر حال خدمات این دانشگاه بزرگ به جامعه‌ی بشری و به فرهنگ و تمدن اسلامی همچنان در تاریخ می‌درخشد و الگوی مناسبی برای محققان و دانشمندان اسلامی و ایرانی می‌تواند باشد (۲۲).

سجادی در این باره چنین می‌گوید:

جندی‌شاپور با این پیشینه، به زنجیره‌ی پیوند دهنده‌ی تمدن نوپای اسلامی با تمدن کهن پیوست و یکی از نخستین و ارزشمندترین حلقه‌های آن شد. به این ترتیب باید پیوستگی بزرگ میان طب اسلامی با طب ایرانی و هندی و یونانی و نیز دانش نجوم را در جندی‌شاپور جستجو کرد نه در اسکندریه. مدرسه‌ی جندی‌شاپور در محیطی که مرکز تجمع دانشمندی با ملیت‌های گوناگون بود، پزشکی ایرانی و هندی و یونانی را درهم‌آمیخت و زمینه را برای زایش پزشکی اسلامی هموار کرد. آمیزش مکاتب مختلف پزشکی در جندی‌شاپور از ترکیبی خبر می‌داد که بنیاد پزشکی عصر اسلامی شد، چنانکه پیشه‌ها و سازمان‌هایی که در آنجا بنیاد گرفته بودند نیز بر آنچه چندین قرن بعد در بغداد و دیگر مراکز تمدن اسلامی دیده شد، تأثیر زیادی نهاد. در واقع تاریخ پزشکی اسلام را در سده‌های نخست باید دارای دو مکتب شمرد. مکتب جندی‌شاپور و مکتب بغداد که این مکتب اخیر، خود پرورده‌ی مکتب نخستین بود (۲۳).

یکی از شواهد مسلم تاریخ، ارتباط رسمی جندی‌شاپور با دستگاه خلافت عباسی در روزگار منصور خلیفه در سال ۱۴۸ هجری می‌باشد؛ خلیفه به بیماری دشواری مبتلا گشت که همه‌ی مشاوران طبی پیرامون خویش را حیران و در درک و تشخیص آن ناتوان ساخت. وی جورجیس رئیس بیمارستان

جوابا عن کتابه یسأل ذلک»، ۳- «نصائح الرهبان فی الأدویة المركبة»، ۴- «رسالة فیها نکت من مخفیات الرموز فی الطب»، ۵- «نبذة فی الطب» (۶).

عبید الله بن جبرئیل بن بُختیشوع بن جورجس

وی طبیبی فاضل و در صنعت طب خوش دست بود. اصول و فروع طبی را در نهایت اتقان و استحکام می‌دانست و از جمله ممتازان در علم طب و مطلعین در این فن بود. عبیدالله بن جبرائیل در سال چهارصد و پنجاه و اندی وفات نموده است. کتاب‌های عبیدالله بن جبرائیل به شرح زیر است:

- ۱- «مقالة فی الاختلاف بین الألبان»، ۲- کتاب «مناقب الأطباء»، ۳- کتاب «روضة الطیبة»، ۴- کتاب «التواصل الی حفظ التناسل»، ۵- «رسالة الی استاد ابی طاهر بن عبدالباقی المعروف بابن قطرمین»، ۶- «رسالة فی بیان وجوب حركة النفس»، ۷- کتاب «نوادر المسائل»، ۸- کتاب «تذکره الحاضر و زاد المسافر»، ۹- کتاب «الخاص فی علم الخواص»، ۱۰- کتاب «طبایع الحیوان و خواصها و منافع أعضائها» (۶).

سرانجام جندی‌شاپور

در سال‌های آغازین پیدایش دین اسلام، این دانشگاه که شمار زیادی استاد ایرانی، یونانی، هندی و رومی را در خود جای داده بود، مورد توجه خلفای مسلمان قرار گرفت. ایشان در ابتدا برای فراگیری علوم و فنون این دانشگاه و دانش و تجربیات پزشکی آن، نمایندگان پزشکی از جانب حکومت اسلامی به این شهر روانه می‌داشتند، ولی با توسعه‌ی اسلام در ایران و استقبال مردم و دانشمندان ایرانی از آن و برقراری تبادل دینی و فرهنگی بین دو سرزمین در طول سالیان متمادی، خلفای اسلامی به خصوص خلفای عباسی را بر آن داشت که با کمک اساتید جندی‌شاپور الگویی نظیر دانشگاه جندی‌شاپور را در مرکز خلافت مسلمانان (بغداد) بنیان نهند. این بنیاد جدید با نام بیت الحکمة تأسیس و نخستین نسل از استادان آن همگی از دانش‌آموختگان جندی‌شاپور بودند. سرانجام، جندی‌شاپور با این همه سابقه‌ی درخشان و عظمت علمی در تاریخ، رفته رفته فروغ خویش را از دست داد. پس از تسلیم ایران در برابر

«خوزيان» پزشكانى از جندى شاپور

با مطالعه‌ی برخی کتاب‌های طبی قدیم از جمله «الحاوی» رازی، «القانون» ابن سینا، «الجامع» ابن بیطار و «الصیدنه» بیرونی، بارها با واژه‌های «خوز» و «خوزی» در عبارت‌های مختلف و با ساختارهای متفاوت روبرو می‌شویم که حاکی از سخنان خوزیان است. در کتاب‌های فوق حدود ۳۰۰ مورد، از ایشان نقل قول شده است. در ذیل به برخی از دیدگاه‌های خوزیان درباره‌ی مفردات دارویی و طبی اشاره می‌شود:

قال الخوزی: (أشترغاز) يطول الشعر و يقتل القمل و ثمرته السم.

خوزی گفته است: آن مو را بلند می‌کند و شپش را می‌کشد و میوه‌اش سم است.

قال الخوزی: (سورنجان) اصل نبات ینبت فی الخریف فی السفوح قبل الأمطار.

خوزیان گفته‌اند: آن ریشه‌ی گیاهی است که در فصل پاییز در کوهپایه‌ها قبل از بارش باران می‌روید.

الخوزی قالت: الوج جید لثقل اللسان.

خوزیان گفته‌اند: آگیر ترکی برای سنگینی زبان خوب است.

قالت الخوز قاطبة: إن دمه (السلفاء) و بوله بالغ النفع جدا للفتق بالصبيان متى خلط به شیء من مسک و ...

همه‌ی خوزیان به اتفاق گفته‌اند: خون لاک پشت و ادرارش برای فتق کودکان بسیار عالی است، اگر با مقداری مشک ترکیب شود و ...

قالت الخوزی: إنَّها (الحلبة) تنقی الصدر.

خوزیان گفته‌اند: شنبلیله، سینه را پاک می‌کند.

اجتمعت الخوز علی أنه متى احتملت فرجة من زبل الفیل منع الحبل بعد ذلك أبدا أبدا.

خوزیان اتفاق نظر دارند بر اینکه وقتی سرگین فیل در ناحیه‌ی واژن برداشته شود، از آن پس، از باردار شدن برای همیشه جلوگیری می‌کند.

خوزیان همچنین به برخی قراپادین‌ها و داروهای مرکب در درمان برخی بیماری‌ها همچون «بخر»^۷، «نفث الدم»^۸، «شوصه»^۹، «فواق»^{۱۰}، «کلف»^{۱۱} و ... اشاره نموده‌اند.

با توجه به جملات فوق الذکر که تنها پاره‌ای از نظرات

جندى شاپور را احضار کرد. جورجیس نخست از پذیرفتن این دعوت خودداری کرد و سر انجام به اصرار او، آن دعوت را پذیرفت و به بغداد رفت. وی در مداوای خلیفه موفق شد و بسیار مورد احترام خلیفه قرار گرفت، خلیفه او را به اصرار در نزد خویش نگاه داشت؛ ولی چهار سال بعد جورجیس به بهانه‌ی بیماری و نیز دیدار خانواده به جندى شاپور که آن را بسیار دوست می‌داشت بازگشت (۱، ۲۴).

از این پس تعدادی از بزرگترین پزشکان و دانش‌آموختگان جندى شاپور یکی پس از دیگری با مهاجرت به بغداد و برخورداری از حمایت خلفا اندک اندک مکتب طبی نوینی را بنیان گذاردند و در بغداد از چنان شکوهی برخوردار شدند که هیچ کس به پزشکان غیر جندى شاپوری اعتنا نمی‌کرد. شکایت اسد بن جانی پزشک، درباره کسادی کار خود در بازار کار پزشکی و رونق بازار جندى شاپوریان جالب توجه است: (۲۵) کسی به او گفت امسال سال بیماری‌زایی است. بیماری در مردم فراوان شده و تو هم مردی دانشمندی، پس چرا بازاری از رونق افتاده است؟ اسد بن جانی پاسخ داد: نخست آنکه من مسلمانم و مردم ملت‌ها پیش از آنکه من پزشک شوم و حتی پیش از آنکه به دنیا بیایم، بر آن بوده‌اند که مسلمانان هیچ‌گاه پزشک خوبی نمی‌شوند. دوم آنکه نامم اسد است حال آنکه می‌باید صلیبیا یا مرییل یا یوحنا یا بیرا باشد. کینه من ابوالحارث است در صورتی که می‌باید ابوعیسی یا ابوزکریا یا ابوبراهیم باشد. من عبایی از کتان سفید می‌پوشم در حالی که می‌باید عبایی از حریر مشکی بپوشم. زبان من هم عربی است، در صورتی که می‌باید به زبان جندى شاپوریان سخن بگویم.

بدین سان نخستین بیمارستان دوره‌ی عباسی به امر هارون الرشید دایر شد. او چون مهارت پزشکان جندى شاپور مقیم بغداد را مشاهده کرد به پزشک جندى شاپوری خود جبرائیل بن بُختیشوع دستور داد بیمارستانی نظیر بیمارستان جندى شاپور در بغداد تأسیس کند، در این موقع رئیس بیمارستان جندى شاپور، دهشتک بود، هارون از او خواست تا ریاست بیمارستان بغداد را بپذیرد ولی دهشتک نپذیرفت و افراد دیگری را از جندى شاپور معرفی نمود و بدین سان نخستین نسل از اساتید آن مرکز در بغداد از دانش‌آموختگان جندى شاپوری انتخاب شدند (۱).

نخستین طب عربی مربوط می‌شود، یعنی به آغاز قرن نهم مسیحی و از این جهت است که مسأله اهمیت و اصالت بیشتری پیدا می‌کند. ابن ماسویه ۸ بار، ابن بیطار ۴۴ بار، ابن سینا ۱۳ بار و تذکره سوبیدی در مواضع متعدد این کلمه را آورده‌اند و اینکه خود کلمه به شکل‌های گوناگون نقل شده است. در متن ابن بیطار و رازی تقریباً همه جا «الخوز» است، اما «الخوزی» نیز دیده می‌شود. یک سوّم منقولات در ترجمه‌ی لاتین حاوی «الخوزی» است. ابن سینا هر دو صورت را دارد، اما معلوم نیست که مقصود از آن، نسبت است یا اسم. سوبیدی هم همواره «الخوز» را آورده و ترجمه‌ی عبری الأدوية المفردة سراپیون همواره «الخوزی» دارد. ترجمه‌های لاتینی سراپیون پدر و پسر و ابن ماسویه پیوسته «الخوزی» است که معلوم می‌شود، در اصل عبری آن نیز چنین بوده است. او همچنین اشاره می‌کند که در نقل از «الخوز» ترجمه‌های لاتینی گاهی بجای (dixit) قال، واژه‌ی (dixerunt) قالت دارد که مؤید متن عربی آن است. در الجامع ابن بیطار نیز بارها به جای «قال» فعل «قالت» آمده است که با ترجمه‌ی لاتینی مطابق است. این امر به اضافه‌ی صورت غالب «الخوز» و نیز فقدان وجهی که مشخص کند «الخوز» یک متن بوده است، این حدس را پیش می‌آورد که مقصود از «الخوز» نظر طبیب جندی شاپور واقع در خوزستان بوده است.

زریاب نظر مایرهوف را چنین می‌آورد: (۲۶)

مایرهوف در مقدمه‌ی آلمانی صیدنه حدس کلرک را تأیید می‌کند و می‌گوید مقصود از الخوز، مکتب مشهور طبیبی جندی شاپور واقع در خوزستان است که در قرن پنجم مسیحی بوسیله‌ی خسرو انوشیروان تأسیس شده بود و تا قرن سوّم هجری از اعتبار و احترام زیادی برخوردار بود.

سزگین نیز در این باره مطالبی ارائه نموده است؛ ولی در مفهوم برخی افعال و واژه‌ها در داخل عبارات دچار ابهام و اشتباه شده است. سزگین چنین حدس می‌زند که چون فعل مؤنث «قالت» آمده پس مقصود از «الخوز» نام زنی است که طبیب بوده است و اینکه آیا این زن از جندی شاپور بوده یا سریانی و یا عربی مسیحی، چیزی معلوم نیست، اما می‌توان

خوزیان می‌باشد، عبارت‌هایی همچون «قال الخوزی»، «قال الخوز»، «الخوز قالت»، «قالت الخوز قاطبة»، «قالت الخوز»، «اجتمعت الخوز علی» و... دلالت بر فرد یا گروه یا مکتب خاصی می‌کند که از دیدگاه‌ها و نظرات خاصی در زمینه‌ی داروسازی و طب برخوردار بوده‌اند. این نظریات گاهی به گونه‌ی انفرادی و گاهی به صورت گروهی ارائه می‌شده است که در کتاب یا کتاب‌هایی جمع‌آوری و در اختیار دانشمندان قرار گرفته است و آن‌ها نیز از این کتاب‌ها به عنوان مرجعی معتبر استفاده نموده‌اند و در کتاب‌های خویش به آن‌ها استشهاد کرده‌اند.

چنانکه از نام «الخوز» در کتاب‌های طبی بر می‌آید و با توجه به بحث‌های پیشین درباره‌ی سابقه‌ی تاریخی و جغرافیایی این واژه، چنین به نظر می‌رسد که خوزیان گروهی از دانشمندان جندی شاپوری با لقب «خوزی» بوده‌اند که احتمالاً مکتب طبی مستقلی در جندی شاپور داشته‌اند که آن برگرفته از یکسری مبانی و آموزه‌هایی بوده که از اجداد و نیاکان خود به ارث برده‌اند.

زریاب در مقدمه‌ی کتاب «الصیدنه» که موارد متعددی از مشتقات خوز توسط بیرونی در آن کتاب به کار رفته، اینچنین می‌گوید: (۲۶)

مقصود از الخوز همان طبیبی مکتب جندی شاپور است که از زمان خسرو انوشیروان تا قرن سوّم هجری بزرگترین مرکز طبی برای ایران و عراق بوده است و طبیب نامداری به جهان اسلام عرضه داشته است. عبارت فی الخوز همان کتاب یا کتاب‌هایی را که طبیب این مکتب در داروشناسی و طب نوشته‌اند، بیان می‌کند. این کتاب یا کتاب‌ها به صورت جمعی یا گروهی نوشته شده بودند و چنین می‌نماید که اگر همگی بر مطلبی متفق بودند، در نقل از آن به قالت الخوز تعبیر شده و اگر یکی از ایشان مطلبی خاص به خود، اظهار داشته بود از گفته‌ی او به قال الخوزی تعبیر شده است.

کلرک نیز در این باره مطالبی نقل کرده است: (۲۷)

سراپیون بزرگتر (پدر) سه بار در ترجمه‌ی لاتین و سراپیون کوچکتر (پسر) ۲۶ بار کلمه‌ی خوز را آورده‌اند. اینکه سراپیون بزرگتر از «الخوز» نقل می‌کند به ادوار

مبحث «المومیای» برای تکمیل و تأیید بحث خود به کتاب «کناش الخوز» اشاره نموده است و نظر «الخوز» را درباره‌ی مومیایی نقل می‌کند:

«و فی کناش الخوز— أنه یؤتی به من أرض ماه شبه القیر و هو صمغ یجری من حجر بین الجبال» ترجمه: در کناش خوز آمده که آن از سرزمین ماه آورده می‌شود و شبیه قیر است و آن صمغی است که از سنگی در میان کوه‌ها جاری می‌شود.

و مصحح محترم همان کتاب نیز در پاورقی اشاره می‌نماید که کناش الخوز همان کتابی است که تألیف گروهی از اطبای جندی‌شاپور بوده است (۲۸).

اولمان نیز در کتاب خود که به زبان آلمانی است اشاره می‌نماید که کتاب «کناش الخوز» کتاب یا رساله‌ای طبی می‌باشد که اطبای جندی‌شاپور در خوزستان تألیف کرده بودند. گویا این کتاب به زبان سریانی بوده و قطعات فراوانی از ترجمه‌ی عربی آن در دست است و سپس به ذکر صفحاتی از الحاوی پرداخته که درباره‌ی خوز مطلب آورده است و بعد گفته‌ی بیرونی در الجماهیر و شواهدی از جامع الأدویة ابن‌بیطار را می‌آورد (۲۹).

گفتنی است، رازی هم علاوه بر اشارات متعدد خود به کتاب خوزیان در الحاوی با نام «شوسماهی» یا «شوشماهی» و نقل بیش از ۲۰۰ مورد از دیدگاه‌های آن‌ها که حاکی از وجود کتابی بزرگ از خوزیان در نزد او می‌نماید، به خصوص آوردن جملاتی مانند: «أصبت فی شوشماهی للخوز»^{۱۲}. ترجمه: در کتاب شوشماهی خوزیان مواجه شدم با... که مؤید این نظر است. وی به کتاب دیگری از خوزیان در ذیل گیاه «کسیلا» اشاره دارد با نام «جامع الخوز» که عبارت آن چنین است: «و قیل فی جامع الخوز»^{۱۳} که این احتمال می‌رود، جامع الخوز همان شوشماهی و یا کناش الخوز باشد و یا خود، کتاب مستقل دیگری باشد و این کتاب، احتمالاً اولین کتاب و یا از اولین کتاب‌ها در تاریخ است که توسط دانشمندان به صورت دسته جمعی و گروهی تألیف شده است. چه بسا چنین کتابی نتیجه‌ی سالها تلاش اساتید و دانشمندان جندی‌شاپور بوده باشد.

نکته‌ی قابل توجه این است که در برخی کتاب‌های تاریخی معتبر، گاهی به جای لقب «خوزیان» برای دانشمندان مکتب

حدس زد که او متأخر از قرن دوم هجری یا هشتم مسیحی نبوده است. او همچنین می‌افزاید خوز باید نام یک تن باشد زیرا در الحاوی بارها «الخوز و ابن‌ماسویه» و «الخوز و ابن‌ماسه» و «شرك و الخوز و ابن‌ماسویه» و... آمده است (۲۰).

این نظر سزگین به خصوص درباره‌ی عبارت «قالت الخوز أنه» که به گمان وی «قالت الخوزانه» بوده و واژه‌ی «الخوزانه» یک کلمه و آن هم نام یک پزشک زن می‌باشد، جای تأمل و بررسی دارد؛ در حالی که ترجمه‌ی آن عبارت به معنای «خوزیان گفته‌اند که...» می‌باشد.

نتیجه‌ی آن که عبارت‌هایی همچون «قال الخوزی»، «قال الخوز»، «قالت الخوز قاطبة» و «الخوز قاطبة» و «اجتمعت الخوز علی» و ... به صراحت می‌رساند که الخوز، گروهی از دانشمندان منسوب به خوزستان هستند که به اطبای جندی‌شاپوری شهرت داشته‌اند. خوزیان پزشکانی از جندی‌شاپور بوده‌اند که به تعلیم و تعلم می‌پرداخته و آموزه‌های ثابت شده‌ی پزشکی خود را با آموخته‌های بدست آورده از مکاتب و ملل دیگر توسعه داده و با ثبت آن‌ها در کتاب‌های مرجع خود در اختیار جامعه‌ی بشری قرار داده‌اند. این گروه علاوه بر کتاب‌های انفرادی به تألیف و تدوین جمعی برخی کتاب‌ها پرداخته‌اند که در زمینه‌ی طب و داروسازی بوده است. عبارت‌هایی همچون «فی الخوز»، «جامع الخوز»، «کناش الخوز»، «الخوز فی شوشماهی»، «أصبت فی شوشماهی للخوز» و ... که در کتاب‌های طبی قدیم به آن‌ها اشاره شده، به روشنی می‌رساند که خوزیان کتاب‌های جمعی دایرة المعارف گونه‌ای داشته‌اند. احتمالاً این کتاب‌ها از اولین کتاب‌های پزشکی و داروسازی بوده‌اند که به صورت گروهی تألیف گردیده و اجماع خوزیان را برای جهانیان در دل تاریخ ثبت نموده‌اند و به علت اهمیتی که این کتاب‌ها داشته‌اند تا قرن‌ها بعد به آن‌ها ارجاع می‌شده است و این حاکی از اصالت علمی و دید والای خوزیان و بیانگر اهمیت و نظرات ایشان در مکتب پزشکی جندی‌شاپور می‌باشد. این همان روشی است که امروزه در نگارش کتاب‌های مرجع (Text book) در دانشگاه‌های بزرگ جهان نیز به کار می‌رود.

بیرونی در کتاب دیگر خود به نام «الجماهیر» هم در ذیل

اطبای جندی شاپور از آن واژه استفاده شده است: (۳۰) «جندشاپوران و الجندیسابوریون»، سپس در ادامه اینگونه آورده است: «شراب سیب خام سبز، سود دارد بر زهر کرورا و این از جمله استنباط‌های جندی شاپور است از جهت آنکه این حیوان بعسکر مکرّم بود». وی همچنین در ذیل باذنجان و راسن با واژه‌ی «جندسابوران» دیدگاه‌های جندی شاپور را نقل می‌نماید (۳۰).

پایان سخن اینکه خوزیان پزشکانی از جندی شاپور بوده‌اند که دارای مکتبی خاص بوده و از اصول و آموزه‌های ثابت و مدونی برخوردار بوده‌اند و برای رشد و توسعه خود و دانشگاه جندی شاپور با دیگر دانشمندان از کشورها و ملل مختلف در تعامل و تبادل نظر بوده و سالیان متمادی دوشادوش آن‌ها به بحث، تحقیق، آزمایش، پژوهش، تألیف، ترجمه و برگزاری نشست‌های علمی و تخصصی پرداخته و در خدمت بشریت بوده‌اند. آن‌ها برای حفظ مکتب پزشکی خود و اشاعه‌ی دیدگاه‌های طبی و دارویی خود اقدام به تألیف جمعی کتاب‌های پزشکی خود نموده‌اند که سالیان متمادی مورد استفاده و استشهاد دیگر دانشمندان کهن در کتاب‌های طبی و دارویی خود از جمله الحاوی، القانون، الصیدنه و الجامع فی الأغذیة و الأدوية و ... بوده‌اند.

در پایان از فرهنگستان محترم علوم پزشکی، شاخه‌ی طب اسلامی و سنتی که این مقاله برگرفته از طرح مصوب آن مؤسسه‌ی ارزشمند با عنوان «بازسازی کتاب خوز و خوزی» می‌باشد، تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

خوز لقب «جندی شاپوریان» و یا «من اهل جندی شاپور» و گاهی نیز هر دو استعمال شده است از جمله:

ابن ابی اصیبعه در کتاب خود در ذیل نام شیرشوع بن قطرب که نهضت بزرگی برای جذب مترجمان و ترجمه‌ی آثار علمی ایجاد کرده بود چنین می‌گوید: (۶)

«من اهل جندی سابور... و هو أحد الخوز». ترجمه: او از اهالی جندی شاپور... و یکی از خوزیان است.

وی همچنین در ذیل نام ابن صهاربخت می‌گوید: (۶) «من اهل جندی سابور». ترجمه: او از اهالی جندی شاپور است و نیز به نقل داستانی از یوحنا بن ماسویه می‌پردازد و در آن به این نکته اشاره می‌کند که یوحنا که بیش از چهل سال در جندی شاپور خدمت ارزنده می‌کند، در خطاب به الوائق بالله خلیفه‌ی عباسی خود را با لقب خوزی معرفی می‌کند (۶).

قبطی نیز در معرفی پزشکان جندی شاپور گاهی با لقب «جندی سابوری» از آن‌ها نام می‌برد، از جمله در ذیل نام «بختیشوع بن جورجیس» می‌گوید: «جندی سابوری»^{۱۴} و در ذیل نام «جبرئیل بن بختیشوع» باز هم لقب «جندی سابوری»^{۱۵} را برای او می‌آورد و در معرفی جورجیس بن بختیشوع می‌گوید: «جورجیس بن بختیشوع الجندی سابوری»^{۱۶}. وی همچنین وقتی تأکید می‌کند که اهل جندی شاپور همیشه اطبایی حاذق بوده‌اند و از زمان اکاسره اهل آنجا به این صناعت مشهور بوده‌اند، حاکی از قدمت و دیرینگی پزشکی ایرانیان و آموزه‌های مخصوص ایشان در جندی شاپور می‌باشد (۱).

در ترجمه‌ی کتاب «تقویم الصحّة» ابن بطلان از عربی به فارسی در ذیل بحث «سیب ترش» نیز در اشاره به نظریه‌ی

پی نوشت

- ^۱ بیرونی، ابوریحان. کتاب الصیدنه فی الطب. تصحیح و مقدمه و تحشیه. زریاب، عباس. چاپ اول، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ص: ۵۳۰، ۱۳۷۰.
- ^۲ ابن سینا، الشیخ الرئیس ابو علی: القانون فی الطب. تحقیق و تعلیق: الحسام، سعید. ج. ۱، دار الفکر، بیروت، ص: ۷۲۳، ۲۰۰۵م.
- ^۳ ابن البیطار، عبدالله بن احمد: الجامع لمفردات الأدوية والأغذیة. ج. ۳، منشورات معهد تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة، فی اطار جامعة فرانکفورت، ص: ۹۶، ۱۹۹۶م.
- ^۴ الرازی، ابی بکر محمد بن زکریا. الحاوی فی الطب، چاپ اول، دائرة المعارف العثمانیة، حیدرآباد دکن، ۱۹۵۵، ج. ۲۱، ص: ۴۵.

- ^۵ همان، ج. ۹، ص: ۱۴۵.
- ^۶ الجامع، ج. ۱، ص: ۶۷.
- ^۷ بخر: بوی بد دهان (الهروی، محمدبن یوسف. بحرالجمهر، چاپ اول، مؤسسه‌ی احیاء طب طبیعی، قم، ۱۳۸۷، ص: ۶۸).
- ^۸ نفث الدم: عبارت است از خونی که ظاهر شود از دهان (بحرالجمهر، ص: ۳۷۱).
- ^۹ شوصه: درد شکم و بادی که در پهلوی مردم پدید آید (نفیسی، علی اکبر: فرهنگ نفیسی. ج. ۳، انتشارات خیام، تهران، ص: ۲۰۹۶، ۱۳۴۳)
- ^{۱۰} فواق: سکسکه (بحرالجمهر، ص: ۲۹۷)
- ^{۱۱} کلف: تغییر رنگ پوست به سیاهی و حدوث آثاری همچون مدة در آن که بیشتر در صورت ظاهر می شود (بحرالجمهر، ص: ۳۲۳)
- ^{۱۲} الحاوی، ج. ۲۰، ص: ۴۱۲
- ^{۱۳} همان، ج. ۲۱، ص: ۳۶۶
- ^{۱۴} قفطی، علی بن یوسف: تاریخ الحكماء. ترجمه: دارایی، بهمن. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ص: ۱۴۰، ۱۳۷۱.
- ^{۱۵} همان، ص: ۱۸۳
- ^{۱۶} همان، ص: ۲۱

منابع:

۱. قفطی، علی بن یوسف: تاریخ الحكماء. ترجمه: دارایی، بهمن. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، صص: ۱۸۵-۱۸۳، ۲۱۸-۲۱۷، ۵۱۸-۵۱۷، ۱۳۷۱.
۲. امام شوشتری، محمدعلی: تاریخ جغرافیایی خوزستان. مؤسسه‌ی مطبوعاتی امیرکبیر، تهران، ص: ۱۳۷، ۱۳۳۱.
۳. الاضطخری، ابو اسحاق فارسی: کتاب الأقالیم. مکتبة المثنی، بغداد، ص ۵۱، ۱۹۶۰م.
۴. الحموی، یاقوت بن عبدالله: معجم البلدان. ج. ۸ و ۲، دارصادر، بیروت، ص: ۴۰۴، ۳۰۵، ۱۹۷۷م.
۵. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد: سفرنامه. ترجمه: شعار، جعفر. مؤسسه‌ی انتشارات امیرکبیر، تهران، ص: ۲۶، ۱۳۶۶.
۶. ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابو العباس احمد بن القاسم: عیون الانباء فی طبقات الاطباء. شرح و تحقیق: نزار، رضا. دار الفکر، بیروت، صص: ۱۸۷-۱۸۶، ۲۰۱، ۲۲۸، ۲۴۴، ۲۸۳، ۱۹۵۶م.
۷. وبلاگ شخصی، پردیس پارس. آموزش دبیره های میخی پارسی باستان و خوزی هخامنشی. آدرس اینترنتی: <http://pardiseparse.blogspot.com/1386/06/25> [آخرین تاریخ دسترسی: ۲۰ اسفند ۱۳۸۹].
۸. پیرنیا، حسن: تاریخ ایران باستان. مؤسسه‌ی انتشارات نگاه، تهران، صص: ۱۱۹۵-۱۱۸۹، ۱۳۸۴.
۹. مقدسی، محمد: احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه: منزوی، علینقی. شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران، ص: ۶۰۶، ۱۳۶۱.
۱۰. دینوری، ابو حنیفه: الأخبار الطوال. ترجمه: مهدوی دامغانی، محمود. انتشارات نی، تهران، ص: ۴۹، ۱۳۶۸.
۱۱. محمدی، محمد: فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، صص: ۲۷۲، ۲۷۶، ۲۹۰، ۱۳۵۶.
۱۲. ممتحن، حسینعلی: سرگذشت جندی شاپور. انتشارات دانشگاه جندی شاپور، اهواز، ص: ۳۱، ۱۳۴۷.
۱۳. فردوسی، ابوالقاسم: شاهنامه. چاپ اول، انتشارات ققنوس، تهران، ص: ۴۹۷، ۱۳۸۱.
۱۴. الندیم، محمدبن اسحق: الفهرست. ترجمه و تحقیق: تجدد، محمدرضا. انتشارات اساطیر، تهران، صص: ۳۶۵-۳۶۰، ۳۳۳، ۱۳۸۱.
۱۵. زیدان، جرجی: تاریخ تمدن اسلام. ترجمه: جواهرکلام، علی. مؤسسه‌ی انتشارات امیر کبیر، تهران، ص: ۱۲۳، ۱۳۸۶.
۱۶. ابن ابی اصیبعه، احمد ابن قاسم: عیون الانباء فی طبقات الاطباء. ترجمه: غضبان، جعفر؛ نجم آبادی، محمود. سازمان چاپ دانشگاه

- تهران، تهران، صص: ۳۲۴، ۳۲۲-۳۱۷، ۱۳۴۹.
۱۷. تاجبخش، حسن: تاریخ بیمارستان‌های ایران (از آغاز تا عصر حاضر). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، صص: ۸، ۱۶، ۱۳۷۹.
۱۸. ابن جلجل، ابو داود سلیمان ابن حسان: طبقات الأطباء و الحكماء. ترجمه: امام، سید محمد کاظم. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، صص: ۱۲۵، ۱۳۴۹.
۱۹. منتخب کلیله و دمنه. به اهتمام: قریب، عبدالعظیم. انتشارات اهورا، تهران، ۱۳۸۷.
۲۰. سزگین، فؤاد: تاریخ نگارش‌های عربی. ترجمه: جهان‌داری، کیکاووس. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، صص: ۳۱۹، ۳۲۱، ۲۵۴، ۱۳۸۰.
۲۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج. ۴، انتشارات دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، صص: ۵۶۶-۵۶۳، ۱۳۸۵.
۲۲. الگود، سیریل: تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی، باهر. مؤسسه‌ی انتشارات امیرکبیر، تهران، صص: ۷۰-۶۸، ۱۳۷۱.
۲۳. سجادی، صادق: جندی‌شاپور در دوره‌ی اسلامی. نامه‌ی پژوهش، فصلنامه‌ی تحقیقات فرهنگی: بهار، ۱۳۷۶، شماره‌ی ۴، صص: ۲۷۰.
۲۴. براون، ادوارد: تاریخ طب اسلامی. ترجمه: رجب نیا، مسعود. چاپ پنجم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، صص: ۵۷-۵۶، ۱۳۷۱.
۲۵. اولیری، دلیسی: انتقال علوم یونانی به عالم اسلامی. ترجمه: آرام، احمد. چاپ دوم، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، صص: ۲۴۴، ۱۳۷۴.
۲۶. بیرونی، ابوریحان. کتاب الصیدنة فی الطب. تصحیح و مقدمه و تحشیه: زریاب، عباس. چاپ اول. مرکز نشر دانشگاهی، تهران، صص: ۲۵، ۴۴، ۱۳۷۰.
27. Leclerc, L. *Histoire de la Médecine Arabe*. New York: N.Y. Burt Franklin; 1876. P.277-8.
۲۸. بیرونی، ابوریحان: الجماهر فی معرفة الجواهر. الطبعة الاولى، مطبعة جمعية دائرة المعارف العثمانية، حیدرآباد الدکن، صص: ۲۰۵، ۱۳۵۵.
29. Ullmann, M. *Die Medizin Im Islam*; Leiden: E J Brill; 1970.
۳۰. ابن بطلان، مختارین حسن: تقویم الصحّة. [مترجم نامعلوم]. تصحیح: یوسفی، غلامحسین. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، صص: ۱۱، ۱۳۸۲.